

арк. 1–43. 16. Лисенко М. М., 1923 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 247, арк. 1–36. 17. Макущенко М. П., 1920 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 204, арк. 1–51. 18. Молдавська Т. Радянська та пострадянська дійсність у структурі усного нарративу // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення "холодної війни": 20 років потому: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2–4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя, 2011. 19. Нагайко Т. Джерела усної історії: проблеми та перспективи використання на сучасному етапі // Наукові записки з української історії. 36. наукових статей. Випуск 19. – Тернопіль, 2007. 20. Носко М. С., 1923 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 12, спр. 27, арк. 1–24. 21. Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні // Історія України – 2010. – № 17–18. 22. Перебийніс Н. Н., 1930 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 12, спр. 30 арк. 1–30. Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоманія по усной истории / Пер., сост., общ ред. М.В. Лоскутовой. – СПб., 2003. 24. Прочан О. І., 1918 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 206, арк. 1–29. 25. Руда Г. З.,

1930 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8., оп. 16., спр. 33 : арк. 1–32. 26. Смольницька М. Усні свідчення жінок літнього віку як джерело реконструкції жіночого повсякдення. // "Історія повсякдення: теорія і практика": Матеріали Всеукр. Наук. Конф., Переяслав–Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упор. Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. – Переяслав–Хмельницький, 2010. 27. Триодіал Т. Я., 1943 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 16, спр. 37, арк. 1–40. 28. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. 29. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – Т. 3. 30. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя, 2009. – Т. 4. 31. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя: 2009 – Т. 5. 32. Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2009. – Т. 7. 33. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя: 2009 – Т. 9. 34. Фріч Г. Г., 1927 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 277, арк. 1–65. 35. Хвоцан В. Г. 1928 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8., оп. 12, спр. 40., арк. 1–32. Надійшла до редколегії 13.03.12

В. Огієнко, ст. наук. співроб. Укр. інституту нац. пам'яті

НАРАТИВНА КОГЕРЕНТНІСТЬ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ТРАВМ: КОНЦЕПТ ТА МЕТОД

У статті визначається зв'язок між особистим нарративом та травмою. Свідчення очевидців травматичних подій розглядається за допомогою поняття нарративної когерентності.

В статті определяется связь между персональным нарративом и травмой. Травматические свидетельства очевидцев рассматриваются с помощью понятия нарративной когерентности.

Заявлена в назві тема в першу чергу відсилає до питань методології досліджень травми – поняття, яке походить із психології, та останнім часом здобуло значне поширення в гуманітарних науках. Я розпочну із загального окреслення травми як соціального явища, дам визначення колективної травми та травматичних спогадів, згадаю про взаємозв'язок травми і нарративу, і на решті вийду на метод нарративної когерентності, який, як на мене, дозволяє подивитись на індивідуальну травму під дуже цікавою точкою зору. В Україні тематика дослідження травм у взаємозв'язку із нарративом не знайшла свого представлення в гуманітарних науках.

Саме тому варто розпочати із загальних визначень. В медицині травма означає неочікуваний вплив зовнішнього середовища на організм, що призвів до порушення цілісності функцій тіла і органів. У психіатрії травма – тривалий деструктивний вплив на особистість, результатом якого являються розумові і емоційні розлади. Якщо такого деструктивного впливу зазнає не індивід, а група людей, то виникає колективна травма. Відтак члени групи відчувають, що вони зазнали дії жакливого події, яка залишила глибокий слід на їхній груповій свідомості, пам'яті та змінила їхню майбутню ідентичність у фундаментальний та безповоротний спосіб [2, р. 85].

За визначенням Кая Еріксона (Erickson K.), травма передбачає "удар по основі соціального життя, що завдає шкоди зв'язкам, які поєднують людей" і послаблює основоположне почуття приналежності до колективу [5, р. 223]. Й. Рюзен пише, що травма створює і маркує розломи і розриви на культурному тілі суспільства та ставить печать амбівалентності й неоднозначності "на когерентності досвіду і тлумачення часових перебігів" [1, с. 190]. Травма – це криза, яка руйнує звичні рамки життя аж до такої міри, що вони не підлягають відновленню. Їхнє місце заступають нові рамки, що інколи відбувається впродовж кількох поколінь, аж поки "рани історичної ідентичності не перестають кривавити" [1, с. 202] та відбудеться пошук мови, здатної виразити травматичний досвід.

Існує декілька підходів до дослідження колективних травм. Один із них акцентує увагу на безпосередньому травматичному впливові історичної події. Якщо ж ми робимо наголос не на реальній події, а на свідомості, ідентичності та на культурному опосередкуванні травм, то мову можна вести про культурну травму. В тако-

му випадку джерелом травми є або тривога, яка утворюється внаслідок пригнічення реальності або ефект від культурних репрезентацій або ж їхнє поєднання. Таким чином, травматична подія як така не визначається головним каталізатором травматичного досвіду. Проліструємо це на особистому свідченні. На одному круглому столі в якості травматичних спогадів дослідником був наведений приклад, пов'язаний із вилученням продуктів та речей в роки Голодомору. Жінка, в якій брали інтерв'ю, згадувала про дитяче пальто, забрате у її дитини, яке вона пізніше побачила на іншій дитині. Цей спогад визвав у інтерв'юваної жінки сильні емоції і очевидно був пов'язаний із перенесеною травмою. Як його можна трактувати? Принаймні трояко. По-перше, як наслідок безпосередньої травматичної події, тобто конфіскації майна, що призводить до бідкування та, як ми знаємо, можливої смерті. По-друге, коли головним каталізатором хвилювання визначається тривога, що розгортається в несвідомі емоційні страхи та вмикає механізми психологічного захисту. Тобто, в сім'ї не згадували про цей випадок, але пам'ять про нього знаходилася у підсвідомості матері, і можливо вона вперше згадала про нього на самому інтерв'ю. По-третє, в сім'ї можливо часто переказували (тобто репрезентували) цю історію, що спричинило появу сильної образи, з якою не вдавалося дати собі раду.

Оскільки у фокусі моєї уваги знаходяться індивідуальні травматичні спогади, то я зосереджуся на індивідуальних особистих травмах, проте матимемо на увазі, що колективні травматичні образи також можуть спричинити переживання індивідуального травматичного досвіду. Власне, дослідники усної історії і записують індивідуальні свідчення людей, які пережили трагедію історичного масштабу, тобто колективну травму.

Як пише відомий психолог Вамік Волкан: "Хоча кожен індивідуум в травматизованій великій групі має свою власну унікальну ідентичність і особисту реакцію на травму, все ж всі члени групи поділяють ментальні репрезентації трагедії, що випала на її долю. Їхній ушкоджений образ власного "Я" пов'язується із ментальними репрезентаціями спільної травматичної події" [12].

Звертаючись до питання травматичних спогадів та травматичної пам'яті важливо зупинитися ще на одному моменті, так само важливого для дослідження свідчень очевидців, а саме на тому чи ми визнаємо відмінність

між пам'яттю як такою і травматичною пам'яттю. Чи функціонують вони в різний спосіб? Другий підхід передбачає, що травматична пам'ять розглядається із психоаналітичних позицій, і знаходиться в глибинах підсвідомості, та часто непомітна та неартикульована навіть для самих носіїв цієї пам'яті.

Потужна традиція в рамках *trauma studies* взагалі розглядає травму і все пов'язане і нею в окремому світлі, позначеному унікальністю та особливим статусом. Цей підхід звичайно йде від оцінок Голокосту та відомої "історичної суперечки", що розгорнулася у німецькому суспільстві у 70-х роках ХІХ століття. Французький філософ Поль Рікер, осмислюючи передусім Голокост, називає його "подією на межі", тобто на межі людської здатності осягнути, а німецький літературний антрополог М. Вайнберг додає, що будь-яка свідомо репрезентація травми залишається за визначенням неадекватною, адже "травма – це недоступна правда спогадів" [8, р. 231]. "Події на межі" кидають виклик самій оповіді і лежать поза мовою, і можливо поза здатністю до репрезентації.

В будь-якому випадку, визнаючи травматичну пам'ять прихованою та унікальною чи такою, що проявляється в явних симптомах, наприклад, емоційного збудження або глибокої депресії, переважна більшість авторів у сфері досліджень травми (*trauma studies*) стверджують, що вона важко піддається вербальному вираженню. Зіткнення із травмою робить незвичайно складним пошук мови, яка б надавалася до осмислення чи репрезентації травматичного досвіду [5,10,11]. Дослідники усної історії звичайно стикалися з тим, що люди неохоче розповідають про пережиті страждання, а коли і роблять це, то важко підбирають потрібні слова. Чому свідкам травматичних подій так важко говорити про свій досвід, підібрати мову для того, щоб виразити пережите?

Чимало теорій травми пояснюють особливий статус травматичних свідчень через важливу роль особистої життєвої оповіді (нарративу). Ще французький психолог П'єр Жане на початку ХХ століття вважав, що позбавлення травматичного досвіду стосується перетворення травматичної пам'яті в нарративну, тобто перетворення пам'яті, що непокоїть і не дає спокою в пам'ять, інтегровану в історію життя. А зробити це завжди складно, адже в травматичній пам'яті переважають емоційні і чуттєві компоненти, які важче інтегрувати до свідомої оповіді, оскільки вони звичайно не вербалізуються. Тільки з часом індивідуум може надати сенсу своєму травматичному досвіду.

Оповідь супроводжує людину все її життя, яка вибирає та організовує свою пам'ять з метою творення ідентичності та побудови зв'язного "Я". Автобіографічна пам'ять (як ми пам'ятаємо наше власне минуле) – це частина оповіді про себе, що відображає наші погляди про нас самих. Оповідь передбачає розвиток зв'язного минулого, що означає перенаголошення на ролі одних подій і зневаження інших (тих, яких ми соромимось або які не відповідають нашому теперішньому розумінню самих себе). Як говорить відомий афоризм – ми є історіями, які ми розповідаємо про своє життя. Наша особиста історія – це і є наша ідентичність, і без неї ми втрачаємо життєві орієнтири.

За Брокмеєром, (Brockmeier) ці історії – це "оповіді, розказані згідно принципам лінійності, наступності, закінченості та всезнання (*omniscience*) ... і часто розглядувані як напів-природні передумови нарративу [4, р. 28]. Звичайно, це історії з початком, серединою та кінцем. Оскільки наші життя змінюються, інколи драматично, то ми постійно обновляємо наш особистий нарратив.

Психологи у своїх дослідженнях фокусуються на тому, як індивідууми, які зазнали травматичного досві-

ду, намагаються дати собі раду із з такою пам'яттю, обробляючи емоції через нарратив та роблячи її значимою. Якщо удару зазнає автобіографічна пам'ять, неминуче зазнає руйнування і персональний нарратив. Травматична пам'ять не тільки його руйнує, вона, за висловом Агамбена (Agamben G.), є особистою "катастрофою", а як людина може описати свою катастрофу? Адже ці свідчення – пустий контейнер опису, того що сталося. Агамбен зазначає, що значення таких спогадів не у тому, що сказано, а в тому, що взагалі щось було сказано. Вміст такого свідчення – пустота. "Можливо, саме ця часова шизофренія одночасної замкнутості в минулому і усвідомлення того, що той час не є цим часом, робить травматичні спогади настільки складними для артикуляції" [3, р. 159].

Травматизовані люди втрачають зв'язність їхніх нарративів, травматичні події фундаментальним чином змінюють спосіб в який люди думають, вірять в те, як інші мають діяти, і світ як такий. Тому їм так складно висловитися із приводу травми.

Звільнення від травми означає надати їй смислу знову, навчитися розуміти світ в світлі травматичної події та включити травматичну інформацію у власну оповідь. Розвиток оповіді відбувається різними шляхами. Вона можуть конструюватися через розмови з іншими, роздуми наодинці, власні записи, малювання, відвідування психіатра. Деякі люди "працюють" із своїми травматичними спогадами, інші використовують стратегії уникнення, що дозволяє жити, на перший погляд, нормальним життям.

Таким чином, досягнення когерентної історії про травматичну подію є необхідною умовою видужання від травми. Такі оповіді мають забезпечити позитивний ефект для індивідуума, особливо завдяки вирішенню травматичних проблем через розвиток оповіді, зростання зв'язності (когерентності) індивідуальної оповіді. Водночас, дослідник має пам'ятати, що він не є лікарем або психоаналітиком, і що його мета далека від лікування особистої травми. Інколи, свідчення можуть призвести до ретравматизації, тому принцип "не зашкодь" має бути першочерговим при інтерв'юванні.

Разом з тим, визначити когерентність оповіді, а значить з'ясувати можливий ступінь травматичності дуже складно, адже на нього впливає безліч похідних. Під фрагментацією оповіді розуміється не просте руйнування комплексного лінгвістичного процесу; вона стосується двох процесів – нарративної зв'язності (*cohesion*) і нарративної узгодженості (*coherence*) або концептуальної організації. Вони демонструють різні способи, в які нарративи можуть фрагментуватися. Зв'язність стосується темпорального і причинного взаємозв'язку, тобто між словами і зворотами, тобто між базовими блоками мови, в той час як нарративна узгодженість полягає у зв'язку мети, дій, тем і подій, тобто ґрунтуючись радше на значенні, аніж на структурі. Колеман (Coleman) іде далі, вважаючи що зв'язність містить правду, інтерпретації, емоції, значення і єдність/інтеграцію як головні її характеристики [9].

Англійський дослідник Найджел Хант пропонує одну із моделей для аналізу когерентності нарративу, що включає в себе чотири характеристики: орієнтацію, структуру, афект та інтеграцію. Коротко опишемо, що мається на увазі під кожною з них

Орієнтація розміщує оповідь в специфічному часовому, соціальному і особистому контексті.

Наратив містить структурні елементи епізодичної системи. Так, наратив має щонайменше один елемент із наступного переліку: ініціююча подія, внутрішня реакція на цю подію, спроба реакції (досягнення мети, уник-

нути кризи) і наслідок. Ці елементи розміщують в причинній і часовій послідовності.

Наратив відкриває що-небудь про оповідача або про те, що подій означає для оповідача. Наратив містить оцінку та використовує емоції для того щоб, дати цю оцінку.

Наратив подає інформацію в інтегральній манері, виражаючи значення описаного досвіду в рамках контексту більшої оповіді. Наратив примиряє усі протиріччя, несумісності, невідповідності. Якщо у мові є паузи, незакінчені речення тощо, це може свідчити про неподолану травму. Отже, послідовної історії недостатньо для констатації когерентності наративу. Наратив має переносити емоційно важливу інформацію [6, р. 127-139].

Вважаємо, що обізнаність із наведеною вище однією із моделей наративної когерентності може стати доволі корисним інструментом в руках дослідника усної історії, що має справу з потенційно травматичними свідченнями. Адже при інтерв'юванні та обробці отриманого матеріалу, він не лише зможе проаналізувати зміст свідчень та їх форму (послідовність оповіді, наявність розривів в оповіді та пауз в мові тощо), а й також звертатиме увагу на включеність оповіді до загального пер-

сонального наративу та його часового, соціального та особистого контекстів.

1. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен ; пер. з нім. В. Кам'янець. – Л.: Літопис, 2010. – 353 с. 2. Alexander J. Cultural Trauma and Collective Identity / Alexander J. The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 296 p. 3. Andrews M. Beyond narrative: The shape of traumatic testimony // Beyond narrative coherence. Ed. by M. Hyvarinen. – 2010. Amsterdam. – 196 p. 4. Brockmeier, J. Language, experience, and the 'traumatic gap'. In L.C. Hyden & J. Brockmeier (Eds.), Health, illness and culture: Broken narratives. London: Routledge. 2008. – P. 16–35. 5. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History. – Baltimore: John Hopkins UP, 1996. – 168 p. 6. Hunt N. Memory, War and Trauma. Cambridge. – 2010. – 232 p. 7. Erickson, K. A New Species of Trouble: The Human Experience of Modern Disasters. NY: Norton, 1994. – 264 p. 8. Kansteiner W., Weillbock H. Against the concept of cultural trauma // Media and Cultural Memory. An international and Interdisciplinary Handbook. – Berlin, 2008. – P. 229-241. 9. Coleman, P.G. 1999. 'Creating a life story: the task of reconciliation', The Gerontologist 39: 133–9. 10. LaCapra D. Writing History, Writing Trauma, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. – 248 p. 11. LaCapra D. Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma. – Ithaca, 1995. – 248 p. 12. Volkan V. Transgenerational transmissions and chosen traumas // www.vamikvolkan.com/Transgenerational-Transmissions-and-Chosen-Traumas.php

Надійшла до редколегії 13.03.12

О. Пагіря, асп.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВОЯКІВ УПА КРИЗЬ ПРИЗМУ УСНОЇ ІСТОРІЇ

У статті за допомогою джерел усної історії розкриваються повсякденні практики вояків УПА.

In the article on the basis of oral history sources everyday life of Ukrainian insurgents is revealed.

Повноцінне вивчення історії Української повстанської армії (УПА) не можливе без застосування сучасних досягнень наукової методології та спеціальних методик історичного пізнання. Слабо актуалізованим у цьому відношенні залишається використання методу усної історії для вивчення окремих аспектів українського повстанського руху часів Другої світової війни та повоєнної доби, не досяжних дослідникам для розкриття за допомогою лише документальної спадщини. Зокрема, до специфічних і традиційно маргіналізованих проблем в історії українського самостійницького руху 1940-1950-х років належить історія повсякдення. В українській історіографії наукові студії з цієї тематики зазначеного профілю є радше винятком [23], аніж правилом, і аж ніяк не можуть конкурувати із працями військового та політичного плану.

Натомість зміщення уваги з евентуального (дослідження подій) до структуралістського (вивчення структур та явищ) дискурсу із використанням сучасних прийомів усної історії дасть можливість розкрити маловідомі (зазвичай непомітні для дослідницького ока) проблеми історії українського повстанства, зокрема із залученням нового джерельного матеріалу у вигляді записів усних свідчень вояків УПА, здійснених автором у 2008 році.

Загалом опитуванням було охоплено близько 30 вояків і старшин УПА, які походили з різних українських земель (Закерзоння, Волинь, Галичина), де найбільш активно розгорнулася діяльність українського національно-визвольного руху у 1940-1950-х роках. Серед свідків були представники різних соціальних груп (селяни, робітники, інтелігенція), переважно вихідці із села, представники обох статей, яким на момент участі в УПА було щонайменше 15-16 років. До розробленого питальника були включені запитання, які стосуються продовольчого, господарського, медичного та соціокультурного аспектів функціонування українського повстанства у 1940-х рр. Зокрема, анкета охоплювала такі проблеми історії повсякдення як харчування, обмундирування, гігієна, медицина, дозвілля, свята та обряди, гендерні та сексуальні відносини тощо.

Фундаментом бойової активності та живучості українського повстанського руху була система господарського забезпечення, яка базувалася на самоорганізації та самозабезпеченні ("тут треба було все здобути: зброю здобути, мундир добути, продовольство...") [19]. Без неї, як і без соціальної підтримки, в принципі не можливе було тривале існування УПА як організованої партизанської формації.

На нижчому рівні продовольчим і господарським забезпеченням українських повстанських загонів займалися станичні (своєрідні підпільні старости по селах), які контролювали заготівлю і резервацію харчів, одягу, обмундирування, зброї, медикаментів, предметів побуту, і таємно доставляли їх до призначених місць, звідки майно забиралося повстанцями. Станичні підпорядковувалися господарським референтам мережі ОУН(б) у Західній Україні. Інколи існували спеціальні господарські відділи, які займалися заготівлею продовольства [15].

Спираючись на мережу націоналістичного підпілля, господарчі здобували необхідні для УПА продовольство, зброю та медикаменти, як за допомогою регулярних збірок серед населення, так і за посередництвом таємних закупівель по містам через своїх людей в аптеках, поліції, державних господарствах тощо. Найбільш розвинуті господарські структури УПА існували на Волині (протягом другої половини 1943 – першої половини 1944 рр.), на Закерзонні (у 1944-1947 рр.) та у Карпатах (подекуди до 1947-1949 рр.).

Після приходу радянської влади та репресій НКВС-МДБ на більшість території, що були охоплені повстанським рухом, до 1946 року було ліквідовано розбудовану у період німецької окупації систему постачання з мережею станичних по селах і господарськими складами. Це завдало серйозного удару по економічній складовій українського самостійницького руху, який був змушений змінити тактику своєї діяльності, перейшовши до дій меншими відділами УПА, і водночас перебувати систему господарського постачання.